

MUHYÎ'NİN MAHZEN-İ ESRÂR (SÜRÛR-EFZA)'INDAKİ ATASÖZLERİ VE DEYİMLER* PROVERBS AND IDIOMS IN MUHYÎ'S MAHZEN-I ESRAR (SÜRÛR-EFZA)

Halil KURT**

Öz

Bir milletin dil hazinesini ve söz gücünü yansıtan atasözleri ve deyimler, şüphesiz o milletin bir hayat birikiminin ve kültür zenginliğinin ifadesidir. Köklü bir geçmişe sahip olan Türk Dili, atasözleri ve deyimlerin çeşitliliği yönünden zengin bir dildir. Çoğu zaman hayatımızda anlatılması güç olay veya durumları kısa yoldan ve etkileyici bir tarzda anlatmak ve muhatabın ilgisini çekmek amacıyla atasözlerine ve deyimlere başvururuz. Bu sayede soyut olay ve durumları somutlaştırıp söyleyişe zenginlik katmış oluruz. Bu sebeple şairler de eserlerinde, atasözleri ve deyimlerin bu zenginliğinden faydalanmak istemişlerdir. XVI. yüzyılın mutasavvif bir şairi olan Muhyî de etkileyici bir söyleyiş için şiirlerinde atasözleri ve deyimlerden sıkça faydalanmıştır. Bu çalışmada Muhyî'nin Mahzen-i Esrâr adlı eserinde kullanılan atasözleri ve deyimler tespit edilmiş, bunların açıklamaları verilmiş ayrıca o dönemde kullanılan atasözleri ve deyimlerdeki değişiklikler gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhyî, Mahzen-i Esrâr, Mesnevi, Atasözü, Deyim.

Abstract

Proverbs and idioms which reflect the language treasure and word power of a nation are clearly the phrase of this nation's experiences and richness of culture. Mostly we apply the proverbs and idioms in order to tell the events and situations easily and effectively that are difficult to express in our life. In this way we can objectify the abstract events and situations and add wealth to conversation. For this reason the poets want to make use of this richness of proverbs and idioms in their poems. Muhyî the sufis poet of XVI. century had taken the advantages of proverbs and idioms for an effective conversation in his poems. In this study the proverbs and idioms that were used in the work of Muhyî named Mahzen-i Esrâr have been detected and the explanations of these have been given and also the differences of the idioms and proverbs that were used in that time have been shown.

K keywords: Muhyî, Mahzen-i Esrâr, Masnavi, Poverbs, Idiom.

Giriş

Dinî-tasavvufî ve ahlakî hikâyeleri manzum olarak anlatma esasına dayanan Mahzen-i Esrâr mesnevileri, kaynağını İran edebiyatından almasına rağmen Klasik Türk edebiyatında da rağbet gören bir tür olmuştur. Bu tür eserler, önce bir makale konusu akabinde o konuyla alakalı bir hikâye anlatma tarzına dayanır. Bu hikâyelerde, hikmetli ve özlü sözlerin yanı sıra muhtelif atasözleri ve deyimlere de yer verilmiştir. Bu durum, şairin söyleyişini güzelleştirirken okuyucuya da etkili bir öğüt vermeye vesile olur. Genceli Nizamî ile başlayan bu gelenek Anadolu'da Hayalî, Ahmed-i Rıdvan, Taşlıcalı Yahya, Bursalı Rahmi, Azerî İbrahim Çelebi gibi birçok şair tarafından teveccüh görmüştür. Toplumla İslam ahlakını öğretmek ve etik değerleri benimsetmek amacıyla yazılan Mahzen-i Esrâr mesnevilerinde, insanlara öğüt vermek için söylenen atasözlerinden doğal olarak ziyadesiyle istifade edilmiştir. Bu sayede o dönemdeki halkın dünya görüşü, yaşam biçimi, gelenek, görenek ve inançları hakkında fikir sahibi olabiliyoruz. Çünkü atasözleri ve deyimler, bir ulusun ortak malıdır ve o ulusun aynasıdır. Bu vecihle özellikle Mahzen-i Esrâr türü mesnevilerde geçen atasözleri ve deyimlerin tespit edilmesi ile ilgili yapılacak çalışmalar bu alandaki boşluğu doldurmada yardımcı olacaktır.

XVI. asırda Anadolu'da Mahzen-i Esrâr geleneğini devam ettiren şairlerden biri de Muhyî'dir. Baştan sona manzum olarak kaleme alınan ve otuz yedi meclise ayrılan Mahzen-i Esrâr'da, her makalenin ardından bir veya birkaç hikâye anlatılmıştır. Çeşitli nasihatleri ihtiva eden bu eserde altmış dokuz hikâye mevcuttur. İnsanlara doğruyu göstermek ve onları yanlışlardan sakındırmak amacıyla kaleme alınan bu hikâyelerin bazıları İslâm tarihinden ve şark kaynaklarından, bazıları Osmanlı tarihinden, bazıları da şairin

* Bu çalışma, "Türk Edebiyatında Mahzen-i Esrâr Mesnevileri ve Muhyî'nin Mahzen-i Esrâr'ı (Sürûr-efza)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Buna göre alıntılarda; Avusturya nüshası için A; Hacı Hüsrev ağa nüshası için H kısaltmaları kullanılmıştır.

** SDÜ Doktora Öğrencisi, El-mek: halil_kur@hotmail.com

kendi muhitinden alınmıştır. Mahzen-i Esrâr'da, süslü ifadeler yerine sade bir dil kullanan Muhyî, sözlerine etkileyicilik ve zenginlik katmak için atasözü ve deyimlere sıkça başvurmuş, mahallî unsurları ve halk söyleyişlerini ustalıkla şiire taşımıştır.

Ahmet Vefik Paşa, atasözlerini, "halkın dilinde dolaşan az kelimeyle maksadı anlatan, genel bir hükmü ifade eden, halkın felsefesini ortaya koyan, milli âdetleri gösteren öğüt veren ve genellikle mecazlı olan kalıplaşmış sözlerdir," şeklinde tanımlamıştır.¹ Atasözleri ve deyimler, kolay akılda kalan ve rahat ezberlenebilen bir yapıya sahiptir. Bu sebeple halkın hafızasında yer edinmiş ve nesilden nesile aktararak ortak miras haline gelmiştir. Böylelikle bir millet, binlerce yıllık hayat tecrübesinden edindiği dersleri atasözü ve deyim durumuna getirmiş, böylece insanları ikaz etmek istemiştir.² Dilimizdeki bu atasözleri ve deyimler, Türk milletinin benliğini ortaya koyan birer Türkçe damgadır.

Bir hikmeti ihtiva eden ve atalarımızın sav, mesel, darb-ı mesel, ulular sözü veya atalar sözü isimleriyle adlandırdığı bu söz varlıkları,³ aslında önceden beri şair ve yazarlarımızın da dikkatini çekmiştir. Bu sebeple bu atasözleri ve deyimlerimizi, manzum veya mensur olarak ihtiva eden kitaplar ve müstakil risaleler yazmışlardır.⁴ Bu sayede bu kültür hazinelerini muhafaza etmişler ve günümüze kadar gelmesine vesile olmuşlardır. Bazı şairlerimiz, başta divanlar olmak üzere ve özellikle öğütleri içeren mesnevilerinde bu atasözlerini ve deyimleri beyit içinde kullanmışlardır. Böylelikle hem söyleyişlerini güzelleştirmişler hem de şiirin anlamına zenginlik katmışlardır. Öyleki bazı atasözleri, divan şairlerine ait mısralar olmalarına rağmen zaman içerisinde halk tarafından benimsenmiş ve günlük hayatta veciz sözler olarak kullanılmıştır.⁵ Bu tür divan ve mesnevilerde yer alan manzum atasözü ve deyimleri tespit çalışmaları arttıkça Türkçenin zenginliği bir kat daha ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla bu eserlerde geçen atasözleri ve deyimlerin tespit edilmesi ve bunların konularına ve niteliklerine göre tasnif edilmesi zaruret haline gelmektedir.⁶

Divan şiirinde Safî mahlaslı Cezeri Kasım Paşa, sözlerine güç katmak ve hoş bir söyleyiş sergilemek için şiirlerinde atasözü ve deyimlere sıkça yer vermiş ve kendisinden sonraki şairleri etkileyerek bu yolda bir çığır açmıştır.⁷ Bu alanda, özellikle XV. asrın kudretli bir şairi olan Necatî Bey, şiirlerini atasözü ve deyimlerle öreterek bu durumun bir gelenek haline gelmesine vesile olmuştur.⁸ Atasözleri ve deyimleri söz sanatlarıyla yoğurarak ustalıkla kullanan İshak Çelebi, şiirinin halk arasında rağbet görmesi için Safî ve Necatî'nin şiiri gibi atasözleri ve deyimlerle süslenmesi gerektiği şeklinde kendine seslenmektedir:

Nazmın dilersen okına makbul-ı halk ola
Safî Necatî şi'ri gibi pür-mesel gerek⁹

Akabinde Zatî, Hayalî, Bakî, Taşlıcalı Yahya, Nedim ve Güvahî gibi pek çok şair, eserlerini atasözü ve deyimlerle süsleyerek Necatî Bey'in takipçileri olmuştur.¹⁰ Böylelikle divan şairleri, sözlerine letafet ve zarafet katmak, az sözle çok şey anlatmak ve şiirlerine etkileyici bir söyleyiş kazandırmak için atasözleri ve deyimlerden yararlanma yoluna gitmişlerdir. XVI. asırda Divan edebiyatı şairlerinden biri olan Muhyî de Mahzen-i Esrâr adlı mesnevisinde atasözlerine ve deyimlere bolca yer vererek kıvrak ve canlı bir anlatım sergilemiş, dile olan hâkimiyetini ortaya koymuştur. Halk kültürünü yansıtan atasözleri ve deyimleri şiire taşıyan divan şairleri, halk diline ve kültürüne önem verdiklerini göstermişlerdir.

Çalışmamızın konusu, Muhyî'nin didaktik bir tarzda yazdığı Mahzen-i Esrâr adlı eserde yer alan atasözlerini ve deyimleri tespit ederek bunların XVI. asır Türkçesiyle şiirde nasıl yer aldığını örnek beyitlere yer vererek ortaya koymak ve bu söz zenginliklerini tanıtmaktan ibarettir.

MUHYÎ'NİN MAHZEN-İ ESRÂR (SÜRÛR-EFZA) İNDAKİ ATASÖZLERİ VE DEYİMLER

Atasözleri geçmiş tecrübeler ışığında gerçekleri gösterirken deyimler, bir kavramı özel bir kalıp biçiminde ve hoş bir anlatımla belirtirler.¹¹ Bu sebeple atasözleri ve deyimlerde, çoğunlukla sanatlı bir anlatım ve güzel bir söyleyişle okuyucuyu etkileme ve ona öğüt verme amacı vardır. Zira atasözleri,

¹ Ahmet Vefik Paşa (2005). *Atalar Sözü-Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl*. (Haz. Recep Duymaz), İstanbul: Gökkuşbu Yayinevi, s. 32.

² Yusuf Çotuksöken (2004). *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Toroslu Kitaplığı, s.10.

³ Tahirü'l-Mevlevî (1994). *Edebiyat Lüğatı*. (neşre hazırlayan: Kemal Edip Kürkçüoğlu), İstanbul: Enderun Kitabevi, s. 34.

⁴ Âdem Ceyhan; Sercan Koşık (2016). Cemâlî'nin Risâle-i Durûb-ı Emsâl'i. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 16: . s.35.

⁵ Müberra Gürgendereli (2003). Klasik Edebiyatımızda Mesel Haline Gelmiş Bazı Berceste Mısralar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 21; 85-97 s. 85.

⁶ Agah Sırrı Levend (1988). *Türk Edebiyatında Manzum Atasözleri ve Deyimler*. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1961, s.146.

⁷ Rıdvan Canım (2000). *Latîfî, Tezkiretu's-Şuara ve Tabsıratu'n-Nuzema*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, s.349.

⁸ Süreyya Beyzadeoğlu (2002). *Nazım ve Nesir Örneklî Osmanlı Dönemi Atasözleri ve Deyimleri*. *Türkler*, C. 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.622.

⁹ H. İbrahim Yakar (1999). *Üsküplü İshak Çelebi Divanı'nda Atasözleri ve Deyimler*. *Edebiyat ve Toplum Sempozyumu*, (Gaziantep),s.42.

¹⁰ Bayram Ali Kaya (2011). "Atasözleri ve Deyimlerin Divan Şiirinde Kullanımı ile Divanların Bu Söz Varlıklarımız Bakımından Önemi", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 6, s. 15.

¹¹ Hüseyin Ünlü (1976). *Deyimler ve Kelime Grupları Sözlüğü*. İstanbul: İstanbul Kitapevi, s.8.

herhangi bir fikri veya hükmü tasdik etmek yahut tenkit etmek için “muhakeme edilmeksizin” meşruiyeti sosyal ve kültürel değerlerce onaylanmış en uygun araçtır.¹²

Az sözle çok şey anlatma mahiyeti taşıyan atasözleri ve genellikle mecazlı bir anlatıma sahip olan deyimler, uzun bir zaman süreci içerisinde meydana gelmiştir. Bu sebeple bu söz varlıkları, bir milletin tarihteki varlığına ve bu süreç içerisinde sahip olduğu kültür zenginliğine delalet eder. Zengin bir sözlü ve yazılı kültürü bünyesinde barındıran Türk dili, sahip olduğu atasözleri ve deyimler bakımından da önemli bir yere sahiptir. Milletimizin sahip olduğu bu kültür zenginliği edebi eserlerde de işlenmiş ve yazıya geçirilerek okuyucuya aktarılmıştır. İşte XVI. asır divan şairi Muhyî de Mahzen-i Esrâr'da duygu ve düşüncelerini kısa ve özlü bir şekilde ifade etmek ve anlatımın etkileyiciliğini arttırmak maksadıyla çok sayıda atasözü ve deyim kullanmıştır. Bu durum, şairin atasözü ve deyim kullanma hususunda özel bir gayret sarf ettiğini gösterir. Örneğin şair, ataların sözlerini tutmak gerektiğini okuyucuya öğüt vererek şöyle dile getirir:

Tabî' olmaz saña taqdir sen ol
Tut ulular sözünü sen sen ol (H31^a-1)

Muhyî, “Bu meseldir, meşhurdur, halkın dilinde söylenir, bu mukarrer ki, dediler ki” gibi ifadelerle, bazen doğrudan konuyla alakalı atasözünü kullanır ya da Arapça olarak “fi'l-mesel” ifadesiyle atasözüne geçiş yaparken okuyucuyu hazırlar:

Fi'l-mesel söylenür elsünde bu kâl
Tecrübe itmek için oldu bu hâl (A28^b-8)

Muhyî, eserinde atasözlerine nispetle deyimlere çok daha fazla yer vermiştir. Bu deyimlerin anlamlarını, sözlüklerden tespit ederek vermeye çalıştık. Fakat Mahzen-i Esrâr'da kullanılan bazı deyimlerin, atasözleri ve deyim sözlüklerinde veya bu türde yazılan erlerde olmadığını gördük. Dolayısıyla biz de bu deyimleri makalemizde göstermedik. Çalışmamızda XVI. asır divan şairi Muhyî'nin, Mahzen-i Esrâr'ında kullandığı atasözleri ve deyimleri tespit ederek şiirlerde bahsi geçen atasözlerini örnek beyitlerle değerlendirdik. Ayrıca deyimler, genellikle iki veya üç sözcükten oluştuğu için ve Muhyî, bunları çoğunlukla tek dizede kullandığı için bunların geçtiği beyitlerin sadece tek dizesini örnek verdik. Fakat dört sözcükten oluşan uzun deyimleri Muhyî, iki dizede ancak kullanabildiği için bu deyimlerin tamamını gösterecek şekilde iki dizeyi de örnekte yazdık. Ayrıca Mahzen-i Esrâr'da yer verilen fakat atasözleri ve deyimler sözlüğünde bulunmayan vecize, hikmetli söz olarak değerlendirilebilecek cümleler de mevcuttur:

‘Ariyet geymedinise dîbâ
Yeg olur ki giyesin köhne ‘abâ (A6^a-5)

Atasözleri ve deyimler sözlüklerinde bulunmayan bu hikmetli sözlere de makalemizde yer vermedik. Mahiyeti itibarıyla atasözlerine benzeyen bu söz kalıpları belki de atasözleri idi. Fakat zaman içerisinde vecize halini aldı. Bu tür söz kalıplarının tarihi gelişimi eski eserlerden takip edilerek kökeni ve yapısı bakımından incelenmesi gerekecektir.

Divan edebiyatı sanatçılarının eserlerinde sarf ettikleri atasözleri ve deyimler üzerinde zaman içerisinde yapılacak çalışmalar, kültürel mirasımızın günümüz insanına tanıtımına ve gelecek kuşaklara aktarılmasına katkıda bulunacaktır.

1. Atasözleri: Mesnevilerde ve divanlarda yer alan atasözleri, çoğunlukla günümüzdeki şekillerinden farklı sözdizimi ve kelime yapısı içerisinde kullanılmışlardır.¹³ Mahzen-i Esrâr için de bu durum söz konusudur. Muhyî'nin Mahzen-i Esrâr'ında tespit edebildiğimiz ve onun anlatımına renk katan atasözleri şunlardır:

1.1. Aç karın katık istemez (Aç olan kişiye su bir öğün yemektir.): Aç olanlar, açlıklarını giderecek ne olsa yemeye razı olurlar.¹⁴

Didi şeh şuyile bes toyduñ ola
Bu meşeldür aca şu öyün ola (H59^b-11)

1.2. Ak akçe kara gün içindir: Kazanmakla mutluluk duyduğumuz para, dar zamanımızda bizi sıkıntılardan kurtarır. Böyle durumlarda parayı harcamaktan çekinmemeliyiz.¹⁵

Kişi mâlı anuñiçün ki diler
Kara gün için aq akçe didiler (A65^b-7)

¹² Özkul Çobanoğlu (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, s.7.

¹³ Bayram Ali Kaya (2011). *a.g.e*, s. 16.

¹⁴ Necmi Akyalçın (2002). *Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz-Tanıklı Sözlük*. Ankara: Eğiten Kitap, s. 73.

¹⁵ Ö. Asım Aksoy (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*. Ankara: İnkılâp Yayınları, s.126.

1.3. Atılan ok geri dönmez. Bir işe başlamadan önce iyi düşünmek gerekir. Düşünmeden yaptığımız öyle işler var ki sonra pişman olarak başlamadan önceki duruma dönmek isteriz Ama artık iş isten geçmiş, hiçbir imkân kalmamış olur.¹⁶

Kesilen baş yine bitmez meşhūr
Atılan oğ yine dönmek hōd dūr (A56^a-8)

1.4. Az kaz, uz kaz, boyunca kaz: Birisi için kazdığın kuyuya kendin düşebileceğini göz önünde bulundur. Onun için bu kuyu, kendini kurtarabileceğinden daha derin olmasın. Yani sana yapılmasını istemediğin bir kötülüğün daha ağırını başkasına yapma.¹⁷

Kuyuyu kendi boyuñca kaz var
Düşesin şāyed ola a' mā-vār (H49^b-13)

1.5. Bir diyen iki işitir: İsteddiğini söyleyen istemediğini işitir. Bir kimseye ölçüsüz, ağır sözler söylemek, hakaret etmek doğru değildir. O da ağır sözlerle karşılık verir.¹⁸ Muhyi, bu atasözünü iki farklı beyitte kullanmıştır:

Söz işitmek dilemezseñ tek tūr
Bir diyen iki işidūr meşhūr (A6^b-12)

...
Bir diyen iki işidūr elbet
Hayr olur eyle olıcağ hālvet (A57^b-10)

1.6. Buğday ekmeğın yoksa tatlı dilinde mi yok: Görüştüğün kimseyi ağırlayacak ya da onun istediğini verecek durumda olmayabilirsin. Ama tatlı dille gönlünü hoş etmek varlıklı olmaya bağlı değildir.¹⁹

Söylenūr elsün-i halk içre ' ayān
Nān-ı gendüm yogıse ' azb-ı lisān (A10^b-11)

1.7. Bülbülün çektiği dili belası(-dır): Bülbül güzel öttüğü için kafese konulmuş, özgürlüğünü yitirmiştir. Kişi, bundan ders almalı, dilini tutmalıdır. Düşünülmeden söylenen sözler, yersiz konuşmalar insanın başını derde sokar.²⁰

Düşüren bülbüli dām u kafeşe
Dilidūr ki kıoyar anı kıaşısa (A13^a-1)

Dilini tutmayan kişi, başını belaya sokar. Bu yüzden hayatta rahat bulamaz.

Ne belā gelse başa dildendūr
Zāhir egerçi dinūr ildendūr (A6^b-7)

1.8. Dikensiz gül olmaz. (Gül dikensiz olmaz): Her güzel şeyin hoş gitmeyen yönü de bulunur. Güzel şeyi elde etmek isteyen ya da elde eden kimse bunun gerektirdiği rahatsız edici şeyleri de hoş görmelidir.²¹

Vuşlat-ı gül hiç olur mı bī-hār
Ne kıadar eylese efgānile zār (A79^a-13)

1.9. İnsan ne ekerse onu biçer: Kişiler bugün ne yaparsa yarın onun karşılığını görür. İyilik eden iyilik; kötülük eden kötülükle karşılaşır.²²

Eke bugün dile şehvet-bezrin
Çeke yarın niçe güne vizrin (A91^a-12)

1.10. El elin aynasıdır (kişi komşusunun huyuna girer): Birbirine yabancı kimseler bile birbirinin durum ve davranışlarını dikkatle izlerler; onlar üzerine doğru bilgi edinirler. Öyleki kimi zaman kişi, kendi özelliklerini başkalarından öğrenir.²³

Bu muqarrer ki kışi cīrānuñ
Lā-cerem táb' ma girūr anuñ (A25^a-6)

...
Şöyle olur ki sirişte debbāğ

¹⁶ İbrahim Minnetoğlu, M. Ertuğrul Saraçbaşı (1978). *Örneklı ve Açıklamalı Türk Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: Minnetoğlu Yayınları, s.50.

¹⁷ Ö. Asım Aksoy *a.g.e.*, s.171.

¹⁸ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.329.

¹⁹ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.206.

²⁰ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.209.

²¹ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.241.

²² Velet İzbudak (1936). *Atalar Sözü*. İstanbul: TDK Devlet Basımevi, s.12.

²³ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.261.

Güyyâ renkle olur şabbâğ (A25^a-7)

1.11. El için kuyu kazan, evvela kendi düşer. (Kazma kuyuyu kendin düşersin). Başkasını tuzağa düşürmeye çalışan kimse, bu tuzağa ondan önce kendisi düşer.²⁴

Kişi kazdığı kuyuya ekşer

Düşegen olur imiş dindi haber (A86^a-11)

1.12. İğneyi kendine çuvaldızı başkasına batır: İnsan can yakıcı ve en küçük bir işi önce kendisi için yapsın, bunun acısını tatsın, sonra bunun daha ağırını başkasına uygulasin; o zaman acının ne olduğu iyi anlaşılır²⁵

Evvelâ kendüñe ur hânçeri sen

Göresin gayrıya urmağı hasen (H50^a-3)

1.13. İyilik et denize at, balık bilmezse Halık bilir: Karşılık beklemeden iyilik yap. Senden iyilik gördüğünü bilmese de Tanrı iyilik yaptığını bilir ve sen bu davranışından dolayı bir iç rahatlığı duyarsın.²⁶

İylüki eyleyüp atsañ nehre

İrişür ‘âkıbet andan behre (A26^b-7)

...

Bilmese n’ola ki anı balık

Biliser ‘Âlim ü Hâyı u Hâlîk (A26^b-8)

...

İylüki eyleyüp atsañ bañre

Žâyi‘ olmaz irişür bir behre (A28^b-7)

1.14. Kesilen baş (bir daha) yerine konmaz. Kesin olarak yapıp sonuçlandırılan iş, eski durumuna getirilemez. Onun için her davranıştan önce, bunun nasıl bir sonuç doğuracağını iyi hesap etmek, ondan sonra ise girişmeye, ya da girişmemeye karar vermek gerektir.²⁷

Kesilen baş yine bitmez meşhür

Atılan oğ yine dönmek hüd dūr (A56^a-8)

1.15. Kimsenin hakkı kimsede kalmaz: Hak yerini bulur. Bir anlaşmazlığı ortadan kaldıran yol, doğru yoldur. Bu her zaman üstün gelir. Haklıya hakkının verilmesi, suçlunun cezalandırılması da bu demektir.²⁸

Kimsenün iyilüki žâyi‘ olmaz

Kimsenün kimsede haqqı kalmaz (A28^b-13)

...

N’idelüm Bārī Hūdā böyle komsı

Kimseye kimse haqqın virme dimiş (A21^b-9)

1.16. Ne ekersen onu biçersin. (Herkes ektiğini biçer): Bugün birisine iyilik yapan, yarın ondan iyilik; kötülük yapan da kötülük görür.²⁹

Kışt-zâr-ı dile tohm-ı ihlâs

Zer‘ iden hâşıl ider hırmen-i hâş (A73^b-6)

1.17. Söz var, iş bitirir; söz var, baş yitirir: Sözün insanlar üzerindeki etkisi çok büyüktür. Akıllıca söylenmiş sözler, karşıdakini inandırır, yumuşatır; islerin olumlu yola girmesini sağlar. Ölçsüz, sert sözler ise karşıdakini sinirlendirir, söyleyenin öldürülmesine bile yol açabilir.³⁰

Kâh olur bir sözile baş bitürür

Kâh olur niçe niçe baş yitürür (A7^a-1)

1.18. Tatlı dil, yılanı deliğinden çıkarır: Tatlı söz, en kötü kimseleri bile yola getirebilir.³¹ İnsanlarla anlaşmanın, dost olmanın, kötülerini yola getirmenin ilk şartı tatlı dildir.³² Çünkü güzel sözler, gönülleri teslim alır.

Ṭoğrı sözden yeg olur kâh yalan

²⁴ Ö. Asım Aksoy, a.g.e, s.263.

²⁵ İsmal Parlatur (2010). *Atasözleri ve Deyimler I*. Ankara: Yargı Yayınevi, s.459.

²⁶ Ö. Asım Aksoy, a.g.e, s. 336.

²⁷ Ö. Asım Aksoy, a.g.e, s.358.

²⁸ Ö. Asım Aksoy, a.g.e, s.300.

²⁹ Ö. Asım Aksoy, a.g.e, s.395.

³⁰ Ö. Asım Aksoy, a.g.e, s.432.

³¹ Ö. Asım Aksoy, a.g.e, s.444.

³² Mehmet Hengirmen (2007), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*. Ankara: Engin Yayınevi, s. 527.

Çıkarur yirden eyü söz çü yılan (A7^a-2)

1.19. Uğrılık (hırsızlık) it insafı elden koma: Hırsızlık et fakat yine insafı elden bırakma.³³

Ƙoma inşâfı elüñden ey yâr

Uğrı hırsuz da olursañ her bâr (A29^b-5)

1.20. Yılan yarpuzdan kaçır, nereye gitse burnunun dibinde biter: Muhyî'nin, özellikle Divan-ı Lügati't-Türk'te yer alan bir atasözünü kullanması manidardır. (Yılan yarpuzdan kaçır, kaçır barsa yarpuz utru kelür: yılan yarpuzdan kaçır, nereye kaçır ona karşı gelir. Bu sav, sevmediği şeyden çekinen fakat yine o şeye yakalanan kimse için kullanılır.)³⁴

Şöyle olmış idi sevgüsü anuñ

Nice yarpuzı ki oldı yılanuñ (A93^a-5)

2. Deyimler: Mahzen-i Esrâr, kullanılan deyimlerin çeşitliliği bakımından zengindir. Eserde tespit edilen deyimlerden bazıları alfabetik sıraya göre şöyledir:

2.1 Aklı ermek: Ne olduğunu anlayabilmek.³⁵

Hikmete kimsenüñ ' aklı iremez (H31^a-5); (H33^b-7)

2.2. Aklı başına gelmek: Baygınlıktan ayılmak, kendine gelmek. Yanlış davranışının zararlarını görerek doğru yolun ne olduğunu anlamak.³⁶

Ba' d-ez-ân başına geldi ' aklı (A56^a-5); (A34^b-4)

2.3. Aklı gitmek: Çok sevinçten ya da çok korkudan ne yapacağını şaşırarak.³⁷

Göricek ' aklı gidüp düşdi hemin (A53^b-6)

2.4. Aklına gelmek: 1. Hatırlamak. 2. Kafasında bir düşünce doğmak.³⁸

Gele mi fikre veyâhüd ' aklı (A31^a-11)

2.5. Aklını başına toplamak: Daha önceki delice, çılgınca düşünceleri, davranışları bırakıp akıllıca bir yol tutmak.³⁹

Cem' idüñ ' aklıñuzu başıñuza (5A9^b-3); (A53^b-9); (A20^a-7)

2.6. Ayağına gelmek: 1. Bir kimse ya da şey, kendisinin yanına gelmek.⁴⁰

Hâk-i pâyüñe gelüp işde beyân (A78^a-1)

2.7. Ayağına yüz sürmek (kapanmak): Alçalırcasına yalvarmak.⁴¹

Sürdiler Bâyezîdüñ pâyına yüz (A59^b-7)

2.8. Ayak basmak: Bir yere varmak.⁴²

Başalum gel beru bu beyte kadem (A86^b-10)

2.9. Baş koymak: Bir amaca ulaşmak için ölümü göze almak.⁴³

Bâyezîdüñ önüne baş kıldılar (59^b-10)

2.10. Başını kurtarmak: 1. Hayatını korumak. 2. Kendi geçimini sağlayacak bir iş bulmak.⁴⁴

Başı kurtarmağa oldı fâlib (H29^a-6); (H32^a-5)

2.11. Başa gelmek: 1. Kötü bir durumla karşılaşmak, belaya uğramak.⁴⁵

Ne belâ gelse başa dildendür (A6^b-6); (H82^a-11);

2.12. Başa yazılan gelir: Kaderinizde nasıl bir hayat yaşayacağınız bellidir. Siz, bu hayatı olduğu gibi yaşarsınız.⁴⁶

Gelür imiş yazılan başa şahîh (H82^a-12); (A22^a-9)

2.13. Baş eğmek: Eğilmek, teslim olmak.⁴⁷

³³ Velet İzbudak. *a.g.e.*, s.21.

³⁴ Kaşgarlı Mahmud (2006). *Divanü Lugati't-Türk*. (çev. Besim Atalay), Ankara: TDK Yayınları, C.III, s. 40.

³⁵ Ö. Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II*, s.454.

³⁶ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.453.

³⁷ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.453.

³⁸ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.454.

³⁹ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.456.

⁴⁰ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.490.

⁴¹ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.490.

⁴² Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.493.

⁴³ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.517.

⁴⁴ İsmail Parlatur (2010). *Atasözleri ve Deyimler II*. Ankara: Yargı Yayınevi, s.160.

⁴⁵ İsmail Parlatur, *a.g.e.*, s. 149.

⁴⁶ Necmi Akyalçın, *a.g.e.*, s. 634.

Baş eğüp eyledüğü Hakkâ rukû' (A64^a-1); (H5^b-6)

2.14. Baş kayısı olmak: Baş dertte olmak, başının derdine düşmek.⁴⁸

Baş kayısı olup rāha revān (H29^b-7)

2.15. Baş üstünde yeri: Büyük bir saygı ile konuk edilir ve en yüksek yer kendisine ayrılır.⁴⁹

Her kişiniün başı üstünde yiri (A9^b-9)

2.16. Başına bela getirmek: Kendisine sıkıntı verecek bir durumu başına getirmek; o şeyin kendisini tedirgin edecek duruma gelmesine neden olmak.⁵⁰

Getüren başa belâyı dildür (A12^b-8); (A92^b-8)

2.17. Başına buyruk: Kimseden izin almaksızın dilediğini yapan.⁵¹

Başuma buyruğ oluban āzād (H70^b-9)

2.18. Başına od yakmak: Kendi kendini ağır, dayanılmaz zarara sokmak. Krş. "Ateşine yanmak"⁵²

Dimez ol başına od yakmayalar (A94^b-2)

2.19. Başına toplanmak: Bir şey konuşmak ya da birlikte iş yapmak için başkalarını etrafına toplamak.⁵³

Cem' olup başına şehriün kavmi (A30^b-5)

2.20. Başında kavak yeli esmek: 1. Bir genç yükümlülük duygusundan uzak, zevk ve eğlence peşinde koşmak. 2. Gerçekleşmeyecek şeyler düşünerek vakit geçirmek.⁵⁴

Bildi başında kavağ yili eser (A93^a-5)

2.21. Başından geçmek: Vaktiyle böyle bir durumla karşılaşmış olmak.⁵⁵

Söylediler ne ki başdan geçdi (A23^b-13)

2.22. Başını alıp gitmek: Kimseye danışmadan ve nereye gideceğini kimseye bildirmeden çevresindekilerle ilgisini kesip bulunduğu yerden uzaklaşmak.⁵⁶

Gücile başını alup kaçdı (A18^a-13)

2.23. Başını vermek: Ülküsünü gerçekleştirmeye çalıştığı için öldürülmek.⁵⁷

Başını gâfletle yolda virür (A43^b-3)

2.24. Baştan aşmak (iş, dert...): Bunaltacak kadar çok olmak.⁵⁸

Cüş idüp şevkle başdan aşdı (A15^b-7); (A21^a-12)

2.25. Bel bağlamak: Birisine güvenmek, bir işe ümit bağlamak yerinde kullanılan bel bağlamak, dilimize tarikat ritüelleriyle yansımış bir deyimdir. Sufiler, bir tarikata girmek ve ikrar vermek anlamında bel bağlamak derler.⁵⁹

İzzet ü hürmete bağladı bili (H6^a-6); (A63^b-13); (A65^b-10); (A95^b-9)

2.26. Bela(sını) bulmak: Hak ettiği kötü duruma düşmek. Kendisinin yol açmasıyla başına bir bela gelmek.⁶⁰

Sözüyile niçesi buldı belā (A16^a-2)

2.27. Bela olmak: Durup dururken onu, ağır sonuçlar ve sorumluluklar doğuran bir sonuç içine itmek.⁶¹

Sözi kendü özine oldı belā (A16^a-2)

2.28. Benzi sararmak: Sıkıntıdan, üzüntüden veya korkudan yüzünün rengi değişmek ve solmak⁶²

⁴⁷ Hüseyin Adıgüzel (2016), *Açıklamalı-Örneklî Türkçe Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları, s.38.

⁴⁸ Cem Dilçin (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, s.26.

⁴⁹ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.519.

⁵⁰ Yusuf Çotuksöken, *a.g.e.*, s.124.

⁵¹ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.511.

⁵² Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.514.

⁵³ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.512.

⁵⁴ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.513.

⁵⁵ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.513.

⁵⁶ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.514.

⁵⁷ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.516.

⁵⁸ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.518.

⁵⁹ İskender Pala (2008). *İki Dirhem Bir Çekirdek*, İstanbul: Kapı Yayınları, s.19.

⁶⁰ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.521.

⁶¹ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.514.

⁶² İsmail Parlatır, *a.g.e.*, s. 173.

Şararup beñzi hâzâna döndi (A21^a-2)

2.29. Bıyık altında gülmek: Birinin durumuna belli etmeden gülmek, böyle bir duruma sevindiği halde bunu sezdirmemeye çalışmak, bu duruma düşünle içinden alay etmek.⁶³

Bıyık altında gülüp dirdi beri (A53^b-5)

2.30. Can ve başa kalmak (Can cana baş başa): Bir tehlike anında herkesin kendi canının, kendi başının kaygısına düştüğünü anlatan bir söz. Birbirini seven iki kişi, bir arada yalnız olarak.⁶⁴

Mest olup cân u başa kalmadılar (A12^a-1)

2.31. Canına geçmek (Canına tak etmek): Bir sıkıntı, olumsuzluk, artık katlanamaz duruma gelmek.⁶⁵

Cânuma geçdi de âhîr geldüm (A33^b-13)

2.32. Dil dökmek: inandırmak ya da yaranmak için karşısındakinin hoşlanacağı şeyler söyleyip durmak.⁶⁶

Şatlu dil dökmegi ceyme i' lām (A11^a-12); (A11^b-4); (A15^b-2)

2.33. Dünya başına dar olmak: Çok sıkılmak, büyük bir çaresizlik içinde kalmak.⁶⁷

Teng olup başuma bu geñ dünyâ (H71^a-6)

2.34. El açmak: Başkasından para ister duruma düşmek. Dilenmek.⁶⁸

El açup nâz u niyâz u muhtâc (A45^b-3)

2.35. El altında olmak: İstenildiği zaman kullanılmak üzere hazır.⁶⁹

Elüñ altında olana cümle (A35^a-13)

2.36. El benim etek senin: Eteğini tuttum, bırakmam. Ya elimi kes ya eteğini kes.⁷⁰

Didi ki el benüm vü senüñ etek (A54^a-7)

2.37. El urmak: El atmak, el uzatmak, el sürmek, dokunmak.⁷¹

Hâmeye yazmağičün el urdum (A4^b-7); (A5^a-13)

2.38. El yumak: El çekmek, vazgeçmek.⁷²

Mâ-i tevbeyle günâhdan el yu (A63^b-2); (A76^a-3)

2.39. Elden ele: Bir kişiden ötekine.⁷³

Umaram ki idesin elden ele (A5^b-10)

2.40. Elden koymak: Elden bırakmak, terk etmek, ihmal etmek.⁷⁴

Şalavâtı kıoma elden dilden (A62^b-8)

2.41. Ele almak: 1. Bir şey üzerinde çalışmaya başlamak. 2. Bir şeyi inceleyip araştırmak, eleştirmek.⁷⁵

Ele al ki yazasın bir dîvân (A4^b-4); (A5^b-10); (A58^b-6); (A82^a-8); (A83^a-13); (A85^b-8)

2.42. Ele girmek: Ele geçmek, elde edilmek, yakalanmak.⁷⁶

Ele girmez bu ğanîmet her bâr (A1^b-13); (A13^a-4); (A29^a-3); (A56^a-8); (A59^b-1)

2.43. Elinden gelmek: Söz konusu şeyi yapma becerisi olmak.⁷⁷

Dilüñ olmasa elüñden ne gelür (A43^a-1); (H47^a-4)

2.44. Emek çekmek: Bir şeyin meydana gelmesi için özenle ve çok çalışmak.⁷⁸

Hübdur her ne kadar çeksek emek (A9^a-6); (A19^a-9); (A35^b-5); (A49^a-13); (A60^b-1);

(A82^a-5)

2.45. Eteğine yapışmak: Güvendiği güçlü, zengin sözü geçer bir kimseye bağlanıp onun yardımından ve koruyuculuğundan yararlanmaya çalışmak.

⁶³ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.528.

⁶⁴ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.557.

⁶⁵ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.561.

⁶⁶ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.599.

⁶⁷ Fisun Özgenç (2005). *Türkçede Deyimler*. İstanbul: Akvaryum Yayınevi, s.52.

⁶⁸ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.489.

⁶⁹ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.625.

⁷⁰ Cem Dilçin, *a.g.e.*, s.80.

⁷¹ Cem Dilçin, *a.g.e.*, s.81.

⁷² Cem Dilçin, *a.g.e.*, s.82.

⁷³ Yusuf Çotuksöken, *a.g.e.*, s.181.

⁷⁴ Cem Dilçin, *a.g.e.*, s.80.

⁷⁵ Yusuf Çotuksöken, *a.g.e.*, s.182.

⁷⁶ Cem Dilçin, *a.g.e.*, s.80.

⁷⁷ Yusuf Çotuksöken, *a.g.e.*, s.185.

⁷⁸ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.641.

Yapışıp dâmenine virdi elem (A84^b-5)

2.46. Gam yememek: Tasa etmemek, kaygı çekmemek, üzülmemek.⁷⁹

Ben didüm ğam yime olmaz mağbün (A21^b-2)

2.47. Gökte ararken yerde bulmak: Çok güçlkle ele geçirebileceğini sandığı şeyi ya da kişiyi kolayca bulmak.⁸⁰

Gökde arayacak iken yirde

Bulasız ola şifâlar derde (A59^b-5)

2.48. Gönül yapmak: Bir kimsenin güvenikliğini uygun davranışlarla gidermek.⁸¹

Sen naşib eyle gönüller yapmak (A85^b-10)

2.49. Gönlü dönmek: Mide bulanmak, kusmak.⁸²

Gönli dönerdi yüzine baķanuñ (A40^b-12); (A14^a-6)

2.50. Gözünü açmak: Uyanık, dikkatli olmak.⁸³

Ĝâfil olma gözün aç bîdâr ol (A18^a-13); (H10^b-12)

2.51. Gözünü bağlamak (örtmek): Doğruyu bulamaz, düşünemez hale getirmek.⁸⁴

Örtemez perde-i ğaflet gözini (A3^a-13)

2.52. Günah işlemek: Dince günah sayılan bir iş yapmak.⁸⁵

Didiler ki ne günâh itdi ‘aceb (A9^a-3)

2.53. Hayrete düşmek: Şaşmak, şaşırıp kalmak.⁸⁶

İşidüp hayrete düşdi cüllâh (A94^b-8); (A28^a-4)

2.54. Hırkayı başına çekmek: Bir köşeye çekilip kimseye görüşmemek, çevresiyle ilgisini kesmek.⁸⁷

Hırkaya çeke varup başını ol (A57^b-3)

2.55. Hiçe saymak: Hiç yerine koymak, yok gibi tutmak, biraz olsun önem vermemek.⁸⁸

Şaymaz oldu anı her kimse hiçe (A13^b-12); (A93^a-1)

2.56. Hoşuna gitmek: Bir kişi, bir şeyden ya da bir kişiden hoşlanmak.⁸⁹

Hoşına gelmedi didi ne ‘aceb

Gitmemiş daħı bu kişiden taleb (A55^a-3)

2.57. İbret almak: Ondan gereken dersi çıkarmak.⁹⁰

Halk-ı ‘âlem ala andan ‘ibret (A8^a-5)

2.58. İş bitirmek: (Kişi) Başkasının işini iyi bir sonuca ulaştırmak. (Bir şey) İş görmeye elverişli olmak.⁹¹

Hüner ehli oluben iş bitürem (A50^a-5)

2.59. İşini bitirmek: Yapılması kendisinden beklenen işi sona erdirmek. Birini artık iş yapamayacak güçsüzlüğe uğratmak. Öldürmek⁹²

Ĝânımı dök bitirüp anuñ işin (A95^b-5); (H29^b-10)

2.60. Kan dökmek: Yaralamak ya da öldürmek.⁹³

Diledi ki kese başın döke ıân (H33^a-9); (H29^b-10)

2.61. Kanı kurumak: Bitkin, cansız hale gelmek.⁹⁴

Şöyle yandı ki ıurıdı kanı (A21^a-1)

⁷⁹ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.661.

⁸⁰ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.670.

⁸¹ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.675.

⁸² Cem Dilçin, *a.g.e.*, s.97.

⁸³ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.690.

⁸⁴ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.690.

⁸⁵ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.696.

⁸⁶ Yusuf Çotuksöken, *a.g.e.*, s.223.

⁸⁷ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.723.

⁸⁸ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.723.

⁸⁹ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.725.

⁹⁰ Yusuf Çotuksöken, *a.g.e.*, s.230.

⁹¹ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.746.

⁹² Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.748.

⁹³ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.762.

⁹⁴ Cem Dilçin, *a.g.e.*, s.123.

2.62. Kendi yağı ile kavrulmak: Gereksemelerini kendi olanaklarıyla karşılayarak kimseden yardım istememek.⁹⁵

Kendü yağıyla kavruldu besî (A6^a-6)

2.63. Kendinden geçmek: Heyecan verici bir durum karşısında akli ve duygu organları işitmez olmak. Kendini kaybetmek. Kendinde olmamak.⁹⁶

Fâriğ oldum geçübem kendümden (A50^a-12)

2.64. Kılına dokunmamak (zarar gelmemek): Bir kimseye dokunacak, zarar verecek en ufak bir davranışta bile bulunmamak.⁹⁷

Digemez kimse anuñ bir kılına (A51^b-11); (A32^a-1); (A49^b-8)

2.65. Kulağına çalınmak (ermek): Başkaları konuşurken kendisi de duymuş olmak.⁹⁸

Güşına irdi Cüneydüñ giderek (A55^a-6)

2.66. Kulağına küpe olmak: Başına gelen işten unutamayacağı bir ders almak.⁹⁹

Güş-vâr it anı güşı câna (A16^a-6); (A8^b-6)

2.67. Kulak tutmak (vermek): Dinlemeye çalışmak. İşitmek, dinlemek; dediğini yapmak.

Ehl-i inşâfsañ it kavlümi güş (A18^a-8); (A15^a-7)

2.68. Muradına ermek: Çok istediği şeye kavuşmak.¹⁰⁰

İrmiş anlar da murâdına tamâm (A78^b-6)

2.69. Öğüt almak: Yol göstermesi için birinin görüşüne başvurmak.¹⁰¹

Alalar pend ü naşîhat her bâr (A31^b-5)

2.70. Paraya kıymak: Bir iş için para harcamaktan kaçınmamak.¹⁰²

Biñ fülöriye kıya bir demde (A85^b-5)

2.71. Sakalını eline vermek: Başkasının oyuncağı olmak. Onun sözünden çıkmamak.¹⁰³

Şağalın virmek eline dişinüñ (A92^b-7)

2.72. Ser verip sır vermemek: Kendisine söylenen ve gizli tutulması istenilen bir şeyi her türlü baskı ve tehdide rağmen söylememek, kendisine güvenilmek.

Seri vir sırrı ‘ayân itme yürü (A86^a-6)

2.73. Söz işitmek: Azarlanmak. Birisi kendisine darılmak.¹⁰⁴

Kimseden ne söz işit ne söyle (A26^b-2); (A12^a-11)

2.74. Söz tutmak: Söylenen bir sözü verilen bir öğüdü kabul etmek. Davranışlarını bunlara uydurmak.¹⁰⁵

Ŧut ulular sözünü sen sen ol (H31^a-1); (A13^b-10)

2.75. Sözünün eri olmak: Verdiği sözü ne pahasına olursa olsun yerine getiren bir kişi olmak.¹⁰⁶

Sözünüñ her kişi ola eri (A9^b-8)

2.76. Tabanları yağlamak: (Alay yollu) uzak bir yere gitmeye hazırlanmak. Hızlı koşmak, kaçmak.¹⁰⁷

Bir bilinmez yire götürdi tabân (A15^b-13)

2.77. Tuzağa düşmek: Kendisini kötü bir duruma düşürmek için hazırlanan düzenin kurbanı olmak.¹⁰⁸

Şoñunu şanmadı düşdi dâma (A20^b-7); (H79^a-13); (A92^b-7); (H79^b-5); (A13^a-3); (A13^b-5)

2.78. Varı yoğu: Nesi varsa hepsi. Sahip olduğu her şey.¹⁰⁹

⁹⁵ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.779.

⁹⁶ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.776.

⁹⁷ Fisun Özgenç, *a.g.e.*, s.94.

⁹⁸ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.793.

⁹⁹ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.794.

¹⁰⁰ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.816.

¹⁰¹ Yusuf Çotuksöken, *a.g.e.*, s.296.

¹⁰² Yusuf Çotuksöken, *a.g.e.*, s.302.

¹⁰³ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.865.

¹⁰⁴ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.880.

¹⁰⁵ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.881.

¹⁰⁶ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.883.

¹⁰⁷ Yusuf Çotuksöken, *a.g.e.*, s.325.

¹⁰⁸ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.912.

¹⁰⁹ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.926.

- Bakmadı yoğına varına anuñ (H33^a-12)
- 2.79. Yabana atmak:** Önem vermemek, önemsiz görmek.¹¹⁰
Alup elümi yabāna atma (A5^b-9); (A58^b-1); (A59^b-2)
- 2.80. Yara açmak:** Büyük bir dert ve üzüntü yaratmak.¹¹¹
Zahmum üstine yine zahm urduñ (A50^b-8)
- 2.81. Yerin dibine girmek:** O anda kimsenin yüzüne bakamayacak kadar utanmak.¹¹²
Yir delik olsa girerdi yire (A81^b-5)
- 2.82. Yerden yere vurmak:** Birini çok hırpalayarak acınacak duruma sokmak.¹¹³
Götürüp kendi özün urdı yire (A53^b-7)
- 2.83. Yere göğe sığmamak:** Onu nasıl memnun edeceğini bilememek. Ona çok önem vermek.¹¹⁴
Yire göke sığamaz şöyle gelür (A51^a-10)
- 2.84. Yerli yerinde:** Her şey kendi yerinde.¹¹⁵
Nicedür yirlü yirinde a' zā (A42^b-4); (H32^b-1); (H33^b-12)
- 2.85. Yok yere:** Gereği yokken. Hiçbir neden bulunmadığı halde.¹¹⁶
Yoq yire çekme yüri qurı emek (A77^b-2); (A26^b-9)
- 2.86. Yola düşmek:** Bir yere gitmek üzere yola çıkmak.¹¹⁷
Gümleyüp gitdi hemān yola düşüp (A51^a-8)
- 2.87. Yol bulmak:** Sonuca varmak için uygulanması gereken davranış biçimini bulmak. Çözüm. Çare bulmak.¹¹⁸
Haber eyle baña bulup bir yol (A34^a-3); (H12^b-9); (A88^b-2)
- 2.88. Yoldan çıkmak:** Kötü yola düşmek. Doğru bilinen gidişten ayrılmak. Azgınlığa sapmak.¹¹⁹
Ne revādur kişi rehden ki çıqa (A36^a-1)
- 2.89. Yoluna baş koymak:** Bir amaca, bir gayeye yönelmek, bütün varlığıyla kendini vermek.¹²⁰
Komişam bu yola başı cānı (A37^b-8)
- 2.90. Yoluna can vermek:** Birinin uğruna ölmek.¹²¹
Cān virüp yolına yār egledüğüñ (A65^b-10); (H21^a-4)
- 2.91. Yüreğinin yağı erimek:** Korkulacak bir durum meydana gelecek diye kaygı çekmek.¹²²
Eridi yüregümüñ yağı tamām (H47^a-3)
- 2.92. Yüz sürmek (vurmak):** Büyük sevgi ve saygı gösterilen birinin katına çıkarken yüzünü yere sürüncesine eğilmek.¹²³
Yüzini sürdi mübārek izine (A37^b-3); (A72^b-12); (A85^a-8); (A53^b-3); (A67^b-2); (A68^a-3)
- 2.93. Yüz tutmak:** Belirtilen durum gerçekleşmeye başlamak.¹²⁴
Döndürüp Hāqqa tamām tıtdı yüz (A68^b-6); (A61^a-4)
- 2.94. Yüz vermek:** Ona ilgi ve yakınlık göstermek. Ona hoşgörülü davranmak, onu şımartmak.¹²⁵
Virmedüm sākit olup aña yüzi (A77^b-13)
- 2.95. Yüzsuyu dökmek:** Kendini zorlayarak çok ricada bulunmak.¹²⁶

¹¹⁰ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.929.

¹¹¹ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.936.

¹¹² Necmi Akyalçın (2012). *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz*. Ankara: Eğiten Kitap, s. 511.

¹¹³ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.942.

¹¹⁴ Yusuf Çotuksöken, *a.g.e.*, s.352.

¹¹⁵ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.944.

¹¹⁶ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.947.

¹¹⁷ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.947.

¹¹⁸ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.948.

¹¹⁹ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.948.

¹²⁰ Fisun Özgenç, *a.g.e.*, s.153.

¹²¹ Fisun Özgenç, *a.g.e.*, s.153.

¹²² Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.955.

¹²³ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.958.

¹²⁴ Yusuf Çotuksöken, *a.g.e.*, s.359.

¹²⁵ Yusuf Çotuksöken, *a.g.e.*, s.361.

¹²⁶ Ö. Asım Aksoy, *a.g.e.*, s.958.

Āb-ı rüyımı döküp hâk eyler (A17^b-9)

2.96. Yüzü kara: Utanılacak bir durumu bulunan.¹²⁷

Maşharanın yüzi dâ'im kararur (A18^a-5); (A41^b-11)

2.97. Yüzüne bakmamak: İlgilenmemek, önem vermemek.¹²⁸

Kimse bakmazdı yüzine bülbül (A13^a-2)

2.98. Yüzüne vurmak: Kabahatini yüzüne karşı söyleyip kendisini ayıplamak.¹²⁹

Ne revâdur yüzine sen urmak (A86^a-3)

2.99. Yüzünü döndürmek: Yüz çevirmek, terk etmek, iltifat etmemek.¹³⁰

Yüzünü döndürür andan 'uçalâ (A17^b-12)

2.100. Yüzünü ele almak: Utancını yenmeye çalışmak.¹³¹

Söyledüm yüzüm elüme aldum (A33^b-13); (A94^a-2)

2.101. Yüzü yere gelmek (geçmek veya yüzünün derisi yere geçmek): Çok utanmak.¹³²

Tâ ki düşürmeye yire yüzünü (A14^a-11)

2.102. Yüzünü yere vurmak: Yüz sürmek, secdeye kapanmak, yere kapanmak.¹³³

Yüzünü yire urup hâk itdi (A59^b-9); (A64^a-3)

2.103. Zindan etmek: Bir yeri yaşanması zor, zevk alınmaz duruma getirmek.¹³⁴

Kafesi itdi başına zindân (A13^a-3); (H71^a-7)

Sonuç

Atasözleri ve deyimlere yer vererek söyleyişi güzelleştirme hususu, eski çağlara kadar uzanan bir durumdur. Zaman içerisinde şair ve yazarlar da atasözü ve deyimlerin bu özelliğinden yararlanmışlardır. XVI. asır divan şairi Muhyî, Mahzen-i Esrâr (Sürûr-efza) adlı mesnevisinde atasözleri ve deyimlere yer vererek söyleyişini güzelleştirmiş, mahalli ifadeler kullanarak topluma öğüt vermiştir. Konu bakımından zaman zaman yerli ve milli konuların işlendiği bu eserde, halk ağzında kullanılan kelime ve deyimlerin şiirde geniş ölçüde yer bulmaya başladığı fark edilmektedir. Bu atasözü ve deyimlerin şairin anlatımına güzellik, canlılık ve çekicilik kattığı görülmektedir. Muhyî, bu sayede az sözle çok şey anlatmıştır. Şairin bu atasözü ve deyimleri kullanmasıyla şiir dilimizi zenginleştirdiği söylenebilir.

Muhyî'nin kullandığı bazı deyim ve atasözlerinin günümüzde söyleyiş değişikliğine uğradığı, bazı sözcüklerin yerinin değiştiği; bazı atasözleri ve deyimlerin Arapça ya da Farsça sözcükler kullanılarak oluşturulduğu görülmektedir. Bu durumun, bu sözleri vezin ve kafiye gibi şekil özelliklerine uydurma zaruretinden kaynaklanmış olabileceği kanaatindeyiz. Bu yüzden eserde sarf edilen atasözleri ve deyimlerin bazıları Arapça ve Farsça kelimelerle oluşturulmuştur. Fakat bu atasözü ve deyimlerin çoğunun Türkçe kelimelerle oluşturulduğu görülmektedir.

Bu çalışmamızın atasözleri ve deyimlerle ilgili yapılacak araştırmalara katkıda bulunacağını ve şiirde kullanılan XVI. asır Türkçesinin zenginliğini göstermesi bakımından yararlı olacağını düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Hüseyin Adıgüzel (2016). *Açıklamalı-Örneklî Türkçe Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.
Ahmet Vefik Paşa (2005). *Atalar Sözü-Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl*. (Haz. Recep Duymaz), İstanbul: Gökkuşbu Yayinevi.
Aksoy, Ömer Asım (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I-II*. Ankara: İnkılâp Yayınları.
Akyalçın, Necmi (2012). *Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz Tanıklı Sözlük*. Ankara: Eğiten Kitap.
..... (2012). *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz*. Ankara: Eğiten Kitap.
Beyzadeoğlu, Süreyya (2002). Nazım ve Nesir Örneklî Osmanlı Dönemi Atasözleri ve Deyimleri. *Türkler*, C. 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 622-634.
Canım, Rıdvan (2000). Latifi, Tezkiretu's-Şuara ve Tabsıratu'n-Nuzema, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
Ceyhan, Âdem; Koşık, Sercan (2016). Cemâlî'nin Risâle-i Durûb-ı Emsâl'i. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 16: 33-76.
Çobanoğlu, Özkul (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: AKM Yayınları.
Çotuksöken, Yusuf (2004). *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Toroslu Kitaplığı.
Dilçin, Cem (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

¹²⁷ Ö. Asım Aksoy, a.g.e, s.959.

¹²⁸ Yusuf Çotuksöken, a.g.e, s.360.

¹²⁹ Ö. Asım Aksoy, a.g.e, s.960.

¹³⁰ Cem Dilçin, a.g.e, s.255.

¹³¹ Cem Dilçin, a.g.e, s.256.

¹³² Fisun Özgenç, a.g.e, s.158.

¹³³ Cem Dilçin, a.g.e, s.256.

¹³⁴ Yusuf Çotuksöken, a.g.e, s.364.

- Gürgendereli, Müberra (2003). Klasik Edebiyatımızda Mesel Haline Gelmiş Bazı Berceste Mısralar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Erzurum: sayı 21; 85-97.
- Hengirmen, Mehmet (2007). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*. Ankara: Engin Yayınevi.
- İzbudak, Velet (1936). *Atalar Sözü*. İstanbul: TDK Devlet Basımevi.
- Karahan, Abdükadir (1980). *Trabzonlu Fıganî'de Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Kaşgarlı Mahmud (2006). *Divanü Lügati't-Türk*. (çev. Besim Atalay), Ankara: TDK Yayınları, C.I-II-III-IV.
- Kaya, Bayram Ali, (2011). Atasözleri ve Deyimlerin Divan Şiirinde Kullanımı ile Divanların Bu Söz Varlıklarımız Bakımından Önemi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6, s. 11-54.
- Levend, Agah Sırrı (1988). *Türk Edebiyatında Manzum Atasözleri ve Deyimler*. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1961*, 137-146.
- Minnetoğlu, İbrahim; Saraçbaşı, M. Ertuğrul (1978). *Örnekli ve Açıklamalı Türk Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: Minnetoğlu Yayınları.
- Muhyî, *Mahzen-i Esrâr*. Avusturya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü, No: AL00616419. / Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş bölümü, No: 452.
- Özgenç, Fisun (2005). *Türkçede Deyimler*. İstanbul: Akvaryum Yayınevi.
- Pala, İskender (2008). *İki Dirhem Bir Çekirdek*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Parlatır, İsmail, (2010). *Atasözleri ve Deyimler I-II*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Tahirü'l-Mevlevî (1994). *Edebiyat Lügatı*. (neşre hazırlayan: Kemal Edip Kürkcüoğlu), İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Ünlü, Hüseyin (1976). *Deyimler ve Kelime Grupları Sözlüğü*. İstanbul: İstanbul Kitabevi.
- Yakar, H. İbrahim, (1999). "Üsküplü İshak Çelebi Divanı'nda Atasözleri ve Deyimler. Edebiyat ve Toplum Sempozyumu, (Gaziantep), s. 40-59.